

ESSAY

af Inger Sjørlev

Husets univers

Om danske enfamiliehuse i tid og rum

Visse huse er besjælede. Selv *hard core* arkitekturmodernister vil sikkert indrømme det. Men hvad med det halvt hundrede tusinde danske parcelhuse der blev bygget under boomet i begyndelsen af 1970'erne? Har de sjæl? Kan tiden give dem det? Hvad vil det overhovedet sige, at et hus har sjæl? At det har personlighed? At se huse som besjælede er en antropomorforfisering, en menneskeliggørelse af en størrelse, der egentlig er en død ting og dermed står i modsætning til et levende menneske, i hvert fald efter en vestlig kulturel model. I visse andre kulturer sættes der ikke samme skarpe skel mellem ting og person. Et hus betragtes blandt zafimaniryfolket på Madagaskar som en levende organisme, for blot at tage et enkelt eksempel. Den engelske antropolog Maurice Bloch beretter om, hvordan huset bliver til over tid i takt med, at dets beboere etablerer sig mere og mere som en familie, der rækker ud over flere generationer. Huset er en organisk enhed der modnes. Efterhånden som det ægteskab, det indrammer, stabiliseres og familien vokser, bliver huset mere og mere "hårdt". Selve materialet styrkes. Væggene bliver lukkede. Siden bliver de dekorerede, således at huset som helhed ender med at være en kilde til velsignelse for efterkommerne af det ægtepar, der udgør kernen i huset. Det kan ende med at blive et helligt hus (Bloch 1995).

Fra et fænomenologisk synspunkt er et hus i familie med en krop. Det er som en ekstra ydre skal, en udstrækning af selvet, et nyt lag hud. "Mit hus er som en stor kappe, man kan tage over sig," sagde en beboer i en tidlig 1900-tals bungalow på Vestsjælland, da jeg bad hende sætte billeder på sit eget hus, eller sit hjem. Det er nemlig hjemliggørelsen, der personificerer og giver anledning til metaforer, der har med noget levende eller kropsligt at gøre. Hvis huse har personlighed eller sjæl i dagens Danmark, har de fået det ved at være blevet gjort til hjem. Den fysiske materialitet har undergået en transformation til en betydningsmættet udstrækning af selvet, en identitetsmarkør, en

organisk beholder for liv og erindring. Hjemliggørelse af den materielle størrelse, et hus udgør, indebærer altid en eller anden form for transformation af materiens betydning, men den behøver ikke at resultere i en egentlig personliggørelse. Metaforer brugt i farten – “mit hus er min bedste ven” – betyder ikke nødvendigvis at folk render rundt og antropomorferer deres parcelhuse i dagligdagen; og betydningsdannelserne omkring huset som materiel størrelse er bestemt ikke de samme på Madagaskar og i Smørumedre. Men hvordan forholder det sig med den symbolik og betydningsdannelse, man omgiver sit enfamiliehus med i dagens Danmark, og hvordan kan man begribe boligen i tid og rum fra en antropologisk vinkel?

Anledningen til at tænke på danske enfamiliehuse i en prisme af andre kulturelle forestillinger om huse, og med sideblik til klassifikationer af fænomenerne omkring os i levende og dødt, kom af den invitation, vi som antropologer modtog til at deltage med et projekt under *Center for Bolig og Velfærds* forskningsprogram, som koncentrerer sig om enfamiliehuse i Danmark.¹ Tanken var at supplere den viden der findes og indhentes af arkitekter, sociologer og andre samfundsforskere med et antropologisk perspektiv på de huse, der ligger på forstædernes parceller rundt omkring i landet. Det gælder de flade, ét-etages, ofte gule murstenshuse, der blev bygget under parcelhusboomet i 1960erne og begyndelsen af 1970erne, men projektet er ikke begrænset til dem. Det omfatter enfamiliehuse generelt, og vi udvalgte syv områder forskellige steder i Danmark til nærmere undersøgelse. Det var ikke som sådan forestillinger om, at huse har sjæl, vi var ude efter, det var betydnings-tilskrivninger og symbolik i bred forstand, og det var ikke mindst den socialitet og kulturelle værdi, der i beboernes øjne knytter sig til de fysiske rammer for deres individuelle og kollektive liv.

Et hus bliver til en bolig ved, at nogle mennesker flytter ind i det, og en bolig bliver til et hjem ved, at disse mennesker bliver boende en tid og fylder rummene med liv og ting. Vi har set det som et mål i projektet at belyse materielle, sociale og kulturelle faktoreres indvirken på brugen af enfamiliehuse i Danmark i et tidsligt og rumligt perspektiv, og vi har interesseret os nok så meget for tid som for rum. Ikke blot i filosofisk erkendelse af disse størrelses tætte sammenhæng, men også i et mere konkret modernitetskritisk perspektiv med en antagelse om, at der via boligen vil kunne identificeres nogle kontinuitetsopfattelser og sociale bindinger over tid, som ikke omfattes af en gængs modernitetstænkning.

Er mennesker i dagens Danmark så gennemmoderniserede, at det er individualisering, fragmentering, generationsbrud, brug-og-smid-vælk-kultur og en funktionalistisk forbrugsholdning til de ting, boligen rummer, der styrer foretagendet? spurgte vi, eller kunne det tænkes, at der også var andet på spil? Kan der identificeres noget, der så at sige ligger bag moderniteten? Hvilke betydninger er knyttet til arv og overdragelse af ejendom mellem generationer? Hvilke opfattelser har folk af værdi, ikke blot den nok så omtalte friværddi,

men i videre forstand de kulturelle værdier, der er knyttet til boligens materialitet? Er der betydningstilskrivninger til husets fysikalitet, som sker over tid og kan lignedes ved en slags personbiografi? Vi har spurgt til husenes tilblivelseshistorier. Personliggørelsen og den tilegnelse, der finder sted af huset som fysisk størrelse, sker i kraft af de narrativer, der knytter sig til dets beboelse og udvikling over tid. Folk fortæller gerne historier om, hvordan de fik deres hus bygget, hvordan de fandt det, fik det overdraget eller ombyggede det efter egen smag og stil.

Tiden spiller også en rolle i kraft af den permanens, selve materialiteten repræsenterer. Huses liv er som regel længere end menneskers. Mange – formentlig de fleste – flytter ikke ind i jomfruelige materielle rammer, men overtager en fysisk skal, som har været brugt af andre før dem. Måske ligger der historie og betydning gemt i denne skal. Måske i så høj grad at huset dermed afvises eller skaber sine egne betingelser for tilegnelsen af det. Den engelske antropolog og konsumteoretiker Daniel Miller har analyseret sine egne og sin families fornemmelser af at være ejet af det hus, de bebor, nok så meget som at være ejere af det (Miller 2001). Det spøger ikke ligefrem i familien Millers hus, men andre steder gør det som bekendt, og spøgelse kan netop meget vel ses som en slags materialisering af den historie, der er lagt ind i et murværk. Husspøgelse kan – så æteriske de end måtte fremstå – ses som et symbolsk udtryk for materiens dominans over for de levende. Materien har sit eget liv, et liv spøgelse inkarnerer. Personliggørelsen af materialiteten kan altså virke enten passiviserende og hjemliggørende eller truende, eller begge dele. Materialitetens personifisering kan virke inderliggørende og tilgørende, men den kan også være udtryk for en erkendelse af, at tilegnelsen har sine præmisser, sine grænser, sat af tid og materialitet i fællesskab. Husspøgelse viser, at det tidsperspektiv, materiens permanens repræsenterer, kan skabe andre "ejere" end de aktuelle beboere af et hus, men lad nu spøgelse ligge. Der er vel trods alt ikke mange husspøgelse at finde i de gule parcelhuse fra 1970erne.²

Dette essay skal ikke ses som en afrapportering af det samlede antropologiske forskningsprojekt om boligen i tid og rum, selv om feltarbejderne og dataindsamlingen er afsluttet. Tanken her er snarere at præsentere den komparative ramme, forskningsdesignet blev tænkt ind i, og dermed diskutere nogle af antagelserne i lyset af husets antropologi i bred forstand. Et antropologisk syn på en størrelse som det danske parcelhus må tage sit udgangspunkt i et sammenlignende og dermed også et relativiserende syn på rummets betydning og dets relation til det sociale liv, der udspiller sig i huset. Intet kan på forhånd tages som en selvfølge. De hverdagsselevfølgeligheder vi lever med - for eksempel den at et hus skal bestå af en enhed, der passer på den måde, vi er vant til det, til en kernefamilie bestående af far, mor og børn – bliver holdt op i et kritisk lys, som fremkommer ved at se på nogle af antagelserne i et komparativt perspektiv. Radikalt anderledes måder at bo på, sådan som man finder

dem i ikke-vestlige samfund, bliver spejlinger for de forhold mellem det sociale og det materielle, der kan identificeres i de danske enfamiliehuse.

Komparativ inspiration 1: Rumtid

I det følgende skal den komparative inspiration, der var en vigtig del af udgangspunktet for projektets udformning, samles ved hjælp af et kort indblik i to generelle grundteorier, der begge har haft indflydelse på antropologien om huse. For det første tanken om *rumtid* som en enhed og ideen om, at rummet kan ses som både figur og som grund (Munn 2003). For det andet ideen om hus-samfund, sådan som den er introduceret af Lévi-Strauss og siden videreudviklet i antologien *About the House* (Carsten og Hugh-Jones 1995). Endelig er der Pierre Bourdieus klassiske analyse af kabylerhuset i Algeriet.

Antropologen Nancy Munn's empiriske felt er de australske oprindelige folk og deres rumopfattelse, sådan som den viser sig i deres omgang med landskabet. Landet er for dem *locus* for forfædrenes love, derfor er tid og rum uadskillige. Set fra en enkelt persons perspektiv er rummet et kludetæppe af områder, hvor man enten må være eller ikke må være. For eksempel er der ofte kønsforskelle, der er steder, hvor kun kvinder må være og steder, hvor kun mænd må være, eller der er generationsdifferentiering med steder, der kun er for voksne og andre, der kun er for børn. Tilladte steder kan på den måde skifte over tid og gennem en persons livsforløb. Også rum kan skifte. Visse rum kan være tilladte og tilgængelige året rundt med undtagelse af den tid, hvor der gennemføres et bestemt ritual eller hvor der er sket et dødsfald. Man får på den måde et komplekst mønster af relativ rumtid, med et begreb, der udtrykker den uopløselige sammenhæng mellem kategorierne rum og tid, der er en forudsætning for den antropologiske behandling af menneskers organisering af deres omgivelserne ud fra disse grundkategorier. Ifølge Nancy Munn må rumtid ses som "en symbolsk nexus af relationer der skabes gennem interaktion mellem kropslige aktører og terrestriske rum" (2003:93). Selv om disse tanker er udviklet på grundlag af aboriginisk etnografi, ligger de ikke så langt fra vestlige rumteorier, som man umiddelbart kunne tro. Munn henviser selv til Lefebvre, som i *The Production of Space* taler om det klassiske problem, der har at gøre med relationerne mellem på den ene side relative eller subjekt-centrerede og på den anden side ikke-relative eller "absolutte" eller "objektive" menneskelige rum. Lefebvre taler om rummet som på den ene side et aktionsfelt og på den anden side en *basis* for aktion. Rum kan ses som det, der skabes gennem handling eller det, der sætter rammerne for handling.

For de australske oprindelige folk er Lovens synlige tegn topografiske markeringer som klipper, kløfter, træer, ådale osv. som ses som levn fra de totemiske forfædre, der skabte landet i disse former og med disse skelnelinier. De indfødtes term for Loven er *The Dreaming*, som henviser til forfædrenes land og landskabelse. Lov og land hører altså sammen – et forhold der har givet anledning til megen strid og mange problemer for de indfødtes kamp om jorden på et

kontinent, der blev taget i besiddelse af folk, europæere, der betragtede det som *terra nullius*, ubeboet land, men det er en anden historie. Landet ses som centrerede aktionsfelter, som rum der strækker sig ud fra et referencepunkt, for eksempel en klippe med en mytisk betydning, og til nogle vagt definerede periferier og grænser. Også forfædrenes kropslige bevægelser og deres vandringer har skabt rummet. Forfædrenes rum er altså (bag)grund for de nulevendes adfærd, som kan ses som figur på denne grund.

Det kan virke som nærmeste omvej at ville inddrage den formodentlig mest fremmedartede rumtidsopfattelse i sin forståelse af livet i enfamiliehusene i Danmark. Længere bort, både i geografisk og kulturhistorisk forstand, end til de australske aboriginer kan man dårligt komme. Ikke desto mindre – eller måske netop af den grund – er rumtiden god at tænke med. Munns analyse af rumtidsopfattelsen med landet og loven som ét har nemlig også en generel pointe. Hun argumenterer mod de almindelige antagelser om rum, grænser og tid, der siger, at rummet er statisk og kan sættes i kontrast til den tidslige dynamik, og at spatiale grænser er faste og relativt permanente over tid. Det rumlige kan ikke forstås med reference alene til kulturelt meningsfulde terrestriske steder eller regioner. Gør man det, overser man de dynamiske relationer mellem rumlige regioner og tid, fordi man trækker det centrerede subjekt ud af den analytiske model. Det er den rumligt og tidsligt situerede aktør gennem hvis erfaring, integriteten mellem rum og tid fremkommer. Det vi har brug for er, siger Munn, et paradigme som arbejder *mod* abstraheringen af rum fra krop og handling og imod den oppositionelle adskillelse af rum og tid. Ved at se på den praksis, der koordinerer elementer af rum, tid og kropslig aktion inden for et enkelt paradigme af skiftende relationer, kan man, hævder hun, søge at holde det intakt, som Bakhtin kalder den levede verdens "konkrete arkitektur" (Munn 2003:102).

I en fin tekst med den velvalgte titel *Med Einstein i Australien* har Niels Fock samlet disse indsigter i det uraustralske handlingsrum, og han udtrykker præcist deres betydning for forståelsen af gængse vestlige rumopfattelser, når han siger, at "det rum, vi i dagligdags forstand forestiller os i højde, bredde og dybde, er en kulturel konstruktion uden almen gyldighed eller objektiv eksistens" (Fock 1994:7).

Komparativ inspiration 2: Hussamfund

Teorien om hussamfund handler om de forskellige måder, hvorpå huse kommer til at stå for sociale grupper og repræsentere verden omkring dem. Huse er dynamiske størrelser; de har processuelle karakteristika sådan som det udtrykkes i begrebet *dwelling*, som både står for bolig og har konnotationer til "dvælen" som det mere-end-midlertidige, det hverken flygtige eller bestandige. Huse er materielle, fysiske størrelser, som danner ramme om den midlertidige dvælen på et sted. Huset findes, boligen skabes, men så enkelt er det så alligevel ikke, for huset findes i en forstand heller ikke forud, det skabes også.

Her taler vi ikke om arkitekternes og håndværkernes tegnerier og byggerier, men den skabelse der finder sted, når bygningsværket er taget i brug.

Ideen om hussamfund stammer fra Claude Lévi-Strauss. Han så hussamfundene som en særlig form for social organisation og byggede det på empiri fra Sydøstasien og det sydamerikanske lavland. Hans grundtanke med hussamfundene var evolutionistisk på en måde, som ikke har megen relevans for den måde, man kan bruge hans tanker på i dag, men Janet Carsten og Stephen Hugh-Jones har i en antologi taget hussamfundsteorien op i et aktuelt perspektiv med det formål at nå en mere holistisk arkitekturopfattelse, som – håber de – teoretisk kan få plads ved siden af antropologien om kroppen. En holistisk opfattelse af huse *in the round* gør os i stand til at fokusere på de forskellige links mellem husenes arkitektoniske, sociale og symbolske betydninger (Carsten og Hugh-Jones 1995).

Det, der er fælles for hussamfund – *société a maison* – er, at de er institutioner, der defineres i ens termer som:

en moralsk person, der besidder en *estate* der udgøres af materiel og immateriel ejendom, som viderefører sig selv gennem transmissionen af sit navn gennem en reel eller imaginær linie, som betragtes som legitim så længe denne kontinuitet kan udtrykke sig i slægtskabsproget eller et sprog knyttet til de affinale [de ikke blodsbeslægtede] slægtninge, og som oftest begge dele [altså både blodsbeslægtethed og svigerrelationer] (Lévi-Strauss i Carsten og Hugh-Jones 1995:6-7, min oversættelse).

Det var hussamfundenes politiske hensyn, der bestemte, hvordan de forskellige principper for nedstamning og tilladte ægteskabsalliancer blev holdt sammen og virkede sammen.

I hussamfundene er husets bestandighed over tid udtryk for en gruppe, der er mere omfattende end en kernefamilie og snarere må betegnes som en slægt, og for gruppens beståen over tid. Huset er et hus også i metaforisk forstand a la "Huset Ulcer" eller "The House of Windsor" eller for den sags skyld Kongehuset. "Huset" fastholder navne, titler og privilegier og rummer ofte tillige rituel ejendom som våbenskjold, emblemer eller prestigeegenstande, ligesom det i sig selv kan ses som en rituel ejendom.³

I det videre arbejde med Lévi-Strauss ideer bekræftes det, at huset som central institution er et godt udgangspunkt for en sammenligning af forskellige samfundsformer. Huset bringer centrale aspekter af det sociale liv sammen, og huset kan ses som et komplekst idiom for sociale grupper, ligesom det er et redskab til fremstilling af rang og en kilde til symbolsk magt, alt sammen på måder der er uadskillelige fra bygningen selv. Kort fortalt anskues huset i hussamfundsteorien som en organisk helhed og som et mikrokosmos, der af-

spejler principperne i et symbolsk univers. Pointen i de empiriske eksempler, der inddrages i videreførelsen af Lévi-Strauss teori, er imidlertid også, at huse ofte er under stadig konstruktion, og at det at bo i et hus må ses som en process snarere end som en slags *fait accompli*, når man først er flyttet ind. Visse steder i Indonesien skal huset "plantes", og det tænkes i vid udstrækning som et levende væsen, omgivet af kropslige metaforer. Husets "liv" kommer fra mange forskellige kilder. Det kommer fra det træ det laves af, fra de ritualer der omgiver konstruktionen, det kommer via kropslige billeder og fra dem, der bor i huset. Huset som organisme kan være båret af forestillinger om en livsønske, som er fælles for folk, huse og andre enheder. Huse er i en sådan forestilling ikke *magen til* mennesker, men de har de samme kvaliteter, og mennesker og huse er produkter af analoge processer. I andre sammenhænge er det klart, at huset konstituerer en politisk og rituel enhed ud over at være et domestisk rum. I Sydøstasien er der mange eksempler på huset som en enhed, der kombinerer offentligt og privat, mandligt og kvindeligt, helligt og profant.

Hvad er det så for spørgsmål, komparative inspirationer, som disse resultater i?

I den empiriske omgang med beboerne af enfamiliehuse i Danmark er de i sig selv natur nødt til at være mindre abstrakte. Hvad rumtid og handling angår, har vi spurgt til konkrete begivenheder. Hvordan er det med husets tilblivelseshistorie?⁴ Den kan handle om selvbyggeri eller om hvordan man fandt huset. Her er der tale om en dimension af rumtid som skabes gennem personlige handlinger. Hvad rummet som "grund" eller base angår har vi spurgt til zoner i huset. Hvor i huset tager man hvilke gæster med hen? Hvad rummet som figur angår, har vi spurgt til individuelle og fælles handlinger i forbindelse med indretningen af hjemmet som en tilegnelse af rummet.

Hussamfundstanken har yderligere inspireret os til spørgsmål om arv, nedstamning, alliancer og værdier. Bankerne er jo i en vis forstand vore "forfædre" i dag, men måske er der også andet på spil, når der skal købes hus. Økonomiske faktorer kan være flettet sammen med andre, såsom arv eller forældre køb eller på anden måde sociale relationer, der er medbestemmende for, hvordan man vælger at bo. Det behøver ikke være så direkte, at der skal være plads til det flygel, man har arvet, men der kan på anden måde være forhold, som er knyttet til det immaterielle som moralske bindinger eller prestige og status.

Relationer fastholdes også i det danske samfund af materialiteten. Det gælder ægteskabsrelationer, men ikke bare i den banale forstand at mange ikke har råd til at blive skilt. Der kan være andet på spil som gør, at det ikke er til at adskille tingene i deres materialitet fra følelser og den sociale betydning der tillægges det, man ejer sammen.

Hvad slægtsrelationer angår, viser hussamfundene, at selv om en enhed baseret på biologisk slægt kan være grundlaget i *princippet*, behøver den konkrete biologiske nedstamning ikke være afgørende for at enheden fastholdes.

Det danske kongehus er som bekendt et kludetæppe af relationer mellem forskellige andre "huse", det oldenburgske, det glücksburgske osv., og det nuværende kongehus er dannet af relationer på tværs såvel som på langs. Relationerne på langs, de vertikale, er de slægtskabsbaserede. Kongehuset videreføres gennem den biologiske forbindelse mellem forældre og børn, men den kan naturligvis ikke fastholdes og fortsættes uden de tværgående horisontale relationer, der etableres via ægteskab. Da enhedens sammenhængskraft samtidig er overordentlig vigtig i hussamfundene, bliver de der giftes ind i "huset" så at sige omklassificeret til medlemmer af samme "krop". Det første der sker, når et nyt svigermedlem indlemmes i et kongehus, er at vedkommende tildeles en række æresbevisninger – ufortjente i den forstand at de ikke bygger på vedkommendes egne bedrifter ud over selve den at have giftet sig – hvis formål det netop er at gøre dette fremmedelement til en metonymisk del af den helhed, "huset" udgør.

Her er vi så igen milevidt fra parcelhuset, eller er vi? Spørgsmålet er, om grundpointen i teorien om hussamfund er helt irrelevant for en forståelse af, hvordan også parcelhusets menneskelige relationer har indflydelse på, hvordan man bor – og hvornår man flytter. Hvis man ser den traditionelle kernefamilie som en kvadratisk størrelse bestående af lige dele vertikale og horisontale relationer, altså to generationer, forældre og børn, samt to slægter, mandens og konens, så er det ikke ganske irrelevant at spørge, hvilke af disse relationer der dominerer i huset. Hvor ligger vægten, hvordan afbalanceres de vertikale og de horisontale relationer i forhold til hinanden? Er det forælder-barn relationen der lægges mest vægt på, eller er det forælder-forælder, dvs. mand-kone relationen? Hvordan indrettes husets rum i forhold til disse relationer, og omvendt, hvordan afspejler indretningen eventuelt ændringer i vægtingen af disse relationer? Yderligere – og dette spørgsmål knytter an til projektets ambition om at indfange, hvad der måtte ligge bag moderniteten – kan man spørge til relationer ud over den snævre kernefamiliekvadratiske enhed, for ingen kernefamilie er jo helt lukket om sig selv. Der er venner, kammerater, naboer og arbejdsfæller, fjernere familie og forældres forældre eller måske børnebørn, der bevæger sig frem og tilbage over den permeable grænse omkring huset. Der er kort sagt en større enhed end den, der rent faktisk bebor parcelhuset, der har betydning for, hvordan husets beboeren etablerer hjem i dets rum, og der er både kontinuitets- og konfliktpotentiale gemt i balancen mellem de vertikale og de horisontale relationer. Her taler vi ikke bare om, hvor mange gæster man har plads til, eller om der eventuelt måtte være mulighed for at have en bedsteforælder boende. En pointe i antagelserne om, at der kan identificeres noget "bag moderniteten" er, at også imaginære – eller i et Lévi-Straussk perspektiv immaterielle – forhold kan spille ind for folks værdi- og betydningstillæggninger i deres boliger, og dermed for deres valg. Og at der kan opstå konflikter her. Mennesker har relationer til dem, de lever sammen med og omgås i det daglige. Men de har også *forestillede* relationer med

sig i deres bevidsthed, såvel bagud til forfædre som fremad til slægtens videreførelse. Yderligere har de relationer til *ting*. Når man beskæftiger sig med, hvordan husets materialitet og den socialitet, det rummer, hænger sammen, så kommer disse to andre typer af relationer uvægerligt til at spille en rolle, og det er på den ene side relationerne til de ikke-tilstedeværende og på den anden side relationerne til *ting*. Det kan vi blandt andet lære af hussamfundene. Det interessante er yderligere, at den ene af disse relationstyper ikke sjældent viser sig via den anden. Forholdet til den, der ikke er til stede, manifesteres i forholdet til en eller anden *ting*, der har tilhørt vedkommende, eller som er givet som gave. Skænderier i hjemmet kan derved opstå, for eksempel omkring bedstefars flygel, for nu at tage en genstand det er umuligt at gemme væk. Den for hvem den vertikale relation til bedstefaderen er betydningsfuld må have flyglet centralt placeret, mens den horisontale partner – ægtefællen – hellere så rummet anvendt på anden vis.

Kabylerhuset, de sociale relationers spejl

I en antropologi om huset har man andet at trække på end rumtiden og hussamfundene. Pierre Bourdieus klassiske artikel om kabylerhuset hjælper os til at stille spørgsmål til, hvad det er for sociale strukturer, som huse og boligindretning afspejler, og hvordan der er sket ændringer i dem. Måske kan det hjælpe os til at se lidt ud i fremtiden og forsøge at gætte, hvor vi er på vej hen.

I antropologien om huse blev det for alvor bemærket, at der var noget man måske havde overset hidtil om betydningen af boliger og deres indretning, da den store franske sociolog Pierre Bourdieu i begyndelsen af sin karriere skrev om kabylerhuset hos et berberfolk i det nordlige Algeriet. Bourdieus arbejde blev publiceret i et festskrift for strukturalisten Lévi-Strauss, og det afslører da også en uomtvistelig strukturalistisk inspiration. Den strukturalistiske tænkning afdækker med forkærlighed dikotomier og dualiteter. Kabylerhuset viser sig da også at være et rektangulært rum, der er delt i to dele, hver med sin symbolik, en symbolik som går igen i en inde-ude dikotomi. Hele kabyleruniverset synes at være struktureret omkring oppositionelle kategorier, som hver indeholder velkendte størrelser, såsom manden associeret med lys, kultur, dag og offentlighedssfære, mens den anden, kvindekategorien indbefatter modsætningerne, mørke, natur, nat og privatsfære. Man finder hele tiden par, der står over for hinanden, og husets rumlige indretning afspejler dem. Bourdieu beskriver minutøst indretningen af det traditionelle hus, som var et produktionssted såvel som et reproduktionssted. Her blev der undfanget og født børn, der blev lavet mad og tøj, og væven til fremstilling af tekstiler, hvilket var et kvindearbejde, var centralt placeret i huset over for indgangsdøren, som vendte mod øst. Disse to størrelser skilte huset i to dele, hvoraf den ene var lidt større end den anden og en smule hævet op. Dette var menneskenes område og altså kultur, mens den nedre del var stalden, dyrenes område og altså natur. Det er Bourdieus ærinde at vise, at hele den klynge af parallelle

oppositioner og dikotomier, der kan identificeres i kabylerhuset, ikke bare har med funktion at gøre, men at den har en langt videre symbolsk betydning. Midt i huset er der en pæl, som skiller menneskenes og dyrenes hus. Den understøtter hele husets bærende ramme, og denne ramme identificeres med husets overhoved – som er en mand – mens selve søjlen er omfattet af en terminologi der viser, at den har kvindelige konnotationer. Der er symbolske tegninger og markeringer, der hvor søjle og bærende konstruktion mødes, og til søjlen er knyttet slangen som et stærkt symbol på frugtbarhed, men også på død og genopstandelse. Diverse gåder og ordsprog viser associationen mellem søjlen og kvinden på den ene side, og den bærende ramme og manden på den anden, såsom at kvinden støtter manden. Såsæden stilles op ad denne søjle, ligesom det er her et ægteskab fuldbyrdes.

Huset symboliserer ikke bare menneskelige relationer mellem mand og kvinde, det er også et kosmos, som symboliserer forfædrenes skabelse af verden. Organiseret efter et sæt homologe oppositioner: ild/vand, kogt/råt, højt/lavt, lys/mørke etc. svarer disse oppositioner til en modstilling af selve huset med resten af universet. Vi har også her at gøre med et hus, der er et mikrokosmos, organiseret efter de samme oppositioner som styrer hele universet. At det forholder sig sådan, fremgår endnu tydeligere, når man tager *tærsklens* betydning med i betragtning. Ved indgangen til huset – dørtærsklen, denne størrelse med så omfattende symbolsk betydning – sker der en inversion, en omvendning, også dette et centralt strukturalistisk begreb. I dette møde mellem to rum, det ydre og det indre, skiftes perspektiv, fra et inde- eller privathedsperspektiv, hvor hus associeres med kultur i forhold til den vilde natur derude, og til et ude- eller offentlighedsperspektiv, hvor huset associeres med natur, fordi det er her kvinden holder til, og fordi det er her der reproduceres. Huset er et imperium inden i et imperium, siger Bourdieu, men det forbliver underordnet den omgivende verden, for selv om det repræsenterer alle de egenskaber og relationer, der definerer den arketyperiske verden, er det stadig en inverteret refleksion af den ydre verden. Huset er altså underordnet den ydre verden, og manden er det ydres lys, kvinden det indre og kvinden som logisk følge heraf underordnet manden.

Bourdieu's tekst om kabylerhuset er en klassisk artikel, som griber tilbage til den tidligste antropologi om klassifikationssystemers betydning og menneskers orienteren sig i verden ved hjælp af kategoriseringer og metaforiske modsætningspar. Det kunne fortjene en opdatering ved at se på, hvordan det forholder sig med kabylerhuset i dag omkring 50 år efter. Bourdieu's ret hårdhændede strukturalistiske tolkning ville i dagens perspektiv nok heller ikke kunne stå for en efterprøvning i alle detaljer. Men hovedpointen har med rette været retningsgivende for megen efterfølgende udforskning af husets symbolik og sociale organisering.⁵

Huset kan være et mikrokosmos, et eget univers og samtidig en minimodel af det store univers, sådan som det tager sig ud i husets beboeres perspektiv.

Omvendt kan man derfor lige så vel sige, at universet forstås ud fra de samværsformer, der hersker blandt mennesker. Når menneskeheden opfattes som inddelt i to køn, bliver forestillingen om universet også en, der rummer en dualitet. Det er med andre ord de sociale kategorier og relationer mellem mennesker der danner grundlaget for forståelse af andre kategoriseringer af verden, herunder huset.

Dansk rumnormalitet?

Hermed skulle der være lagt forskellige redskaber frem til udforskning af dansk rum eller rumtidsnormalitet, hvis der kan identificeres en sådan størrelse. Rumtiden, hussamfundene og kabylnes mikrounivers skal ikke som sådan hjælpe os til at se ensheder eller blot paralleller. Det gælder i så fald på et højt generalitetsniveau, såsom at hus og handling hører sammen (Hørsted 2005), ligesom materialitet og socialitet hører sammen. Først og fremmest skal udblikkene til fremmede verdener imidlertid virke som brækjern for de selvfølghedsforestillinger, vi omgiver danske enfamiliehuset med.⁶

Særlig interessant bliver det at undergrave selvfølgheder, når det er netop parcelhuset, det drejer sig om. Vi kender det som inkarnationen af dansk normalitet og som den konformitetens og fredelighedens apoteose, det er blevet betragtet som, om end ikke helt med rette. Fra Leif Panduro til Mortens Ramsland kan dansk litteratur opvise overbevisende eksempler på, hvordan parcelhusets ydre normalitetsfacade skjuler stærke og farlige kræfter. Men det er en anden historie. Pointen her er, at det relativiserende lys igangsættes og understøttes af det komparative perspektiv. I princippet er det muligt at sammenligne parcelhuset med en boform som for eksempel *malocaen*. *Maloca* er betegnelsen for det fælleshus, man finder i store dele af det amazonske lavlandssområde. Også sydamerikanske indianere indretter sig overordentlig bevidst i tid og rum. *Malocaens* univers kan således analyseres som et mikrokosmos, hvor strukturen i rummet nøje svarer til den strukturelle opfattelse af det kosmiske univers, dens beboere er omgivet af (Rivière 1995). Også *malocaen* kan informere studiet af parcelhuset. I *Med Einstein i Australien* sammenligner Niels Fock amazonindianernes rumopfattelse med andesindianerne og konkluderer, at de første flytter et mikrounivers med sig, når de skifter geografisk bosted, mens andesindianernes univers ligger fast knyttet til den andine geografi. Hvad flyttemønstre på dén måde angår, er det svært at drage paralleller fra disse kulturelle universer til modernitetens, men man kan stadig tænke med dem og fundere over, hvilken form for lukket miniunivers man skaber sig med sit eget hus i centrum.

Med det komparative blik bliver det påfaldende i hvor høj grad huset i Danmark ses som en snæver ramme om det miniunivers, der udgøres af en kernefamilie. Det klassiske parcelhus blev bygget til far, mor og to børn. Køjesengene kom ind i billedet, fordi nogle familier ikke kunne nøjes med de to børn, men udgangspunktet var, at rummene passede til familiens idealfacon.

Børn fik hver deres værelse, forældre fik fælles soveværelse. At dette ikke er en selvfølge, og så sandelig ikke at finde i alle kulturer, er vel ikke nogen nyhed i dag, hvor vi siden parcelhusboomet har været igennem både kollektiver, fattigfirsere og de seneste årtiers indretnings- og dekorationseksponering og i øvrigt er blevet globaliserede. Dermed skulle vi også være blevet noget mere bevidste om det relative i vore egne kulturelle normer og indretninger, end man var det for et par generationer siden. Folk i dagens Danmark ved godt, man kan bo radikalt anderledes, og en hel del bor efterhånden *lidt* anderledes, men spørgsmålet er, om de alligevel mon ikke bor lidt anderledes på samme måde. Kan den individualitet og kreativitet, der dyrkes i dagens bolig- og indretningsopmærksomhed, og som er blevet af et omfang så det næsten kan tage sig ud som en kollektiv psykose, måske nok så meget ses som udtryk for konformitet som for individuel kreativitet? Og hvis vi alle er kreative med vore boliger på nogenlunde samme måde, hvilken betydning ligger der så i det?

En nyudgivelse, bogen *Farvel parcel* af Marianne Sommer og Trine Baadsgaard udgivet på forlaget Bolia, afslører interessante sager. *Fra typehus til drømmebolig* er undertitlen, og billederne er lækre, indbydende afbildninger af den slags husforvandlinger, som er blevet en næsten saliggørende underholdningsfaktor i det ene TV-program efter det andet. Vi er mange, der elsker før-og-efter billederne, også selv om vi ikke nødvendigvis gider gøre så meget ved vore egne hjem. I *Farvel parcel* ser man, hvordan kreativiteten inspireres efter nogle linier, som ikke bare afslører tidens smag, men også visse ændringer i de sociale strukturer og andre faktorer, der har indvirkning på vores boligindretning. Vi er ikke ude i noget, der kan betragtes som kosmiske modeller, men de nogenlunde fælles ønsker om ombygninger af det, der i en anden og ikke så fjern fortid var ønskedrømmen, kan alligevel være sigende for kollektive ændringer i opfattelser både af det derinde og forholdet til det derude, både af relationerne mellem medlemmerne af den enhed, der bebor huset, og af forholdet til det derude, omgivelsernes karakter, lukkethed og åbenhed, naturopfattelse og herlighedsværdier knyttet til lys. I sit kandidatspeciale viser Marie Stender, hvordan beboere i den populære transparente arkitektur referer til nogenlunde de samme fordele ved at bo med meget store vinduer. Det er først og fremmest lyset og naturen, men dertil også det at kunne fornemme byens omkring sig og dens historie (Stender 2006).

I klunketiden var hjemme et ly og en scene (Löfgren 2003). Det var det sted, man kunne gemme sig, det var intimsfæren, men det var også det sted, hvor man præsenterede sig eller performede, som man ville kalde det med et aktuelt udtryk. Familielivet var iscenesat i de præsentable dagligstuer, der udgjorde zonen for modtagelse af gæster. Hjemmet havde forskellige zoner, som var skarpt adskilte. Der var *front-stage* og *back-stage*, en offentlighedszone og en privatzone, og der var en adskillelse mellem dem, der virkelig ville noget. Der var dagligstue og soveværelse, og der var ingen tvivl om, hvor der kunne komme gæster. For slet ikke at tale om badeværelset. Jeg ved ikke om gæster

bad om at låne toilettet, når de var på besøg i klunkehjemmet, en gang imellem har det vel været nødvendigt, men jeg gætter på, at man så vidt muligt undgik det. I moderne hjem viser man derimod gerne sit badeværelse frem. Man kan tolke den seneste omsorg for badeværelsesindretning som en videreførelse af samtalekøkkenet, nu hvor mange vitterligt synes at have penge og friværdis, eller man kan se det som udtryk for en kropsnarcisisme eller måske et ønske om, at der ser dagligstueagtigt ud det eneste sted i huset, hvor man kan være i fred for resten af familien, når man ikke er på arbejde eller sidder i sin bil. Men man kan også tage det som udtryk for en slags offentliggørelse af privatlivet, en iscenesættelse og stillen til skue af det, der før blev gemt væk i en lukket intimsfære. I forhold til den tidligere så klare offentlig-privatskelnen, har vi i dag at gøre med en slags performativ privathed, som udtrykker sig i boligindretning og den generelle livsstilsinteresse. Boligindretningprogrammernes og "hjemme-hos"-udsendelsernes popularitet udtrykker smag, stil og mainstream æstetik, men de kan nok så meget ses som en iscenesættelse af det private liv. På den ene side skal man gerne kunne føle sig hjemme overalt, hvad enten det er i Fakta eller en SAS lounge, som reklamerne afslører.⁷ På den anden side iscenesætter man det, der før hørte til den lukkede privatsfære, så den i princippet til hver en tid er tilgængelig for fremmede blikke. Man iscenesætter sig og skaber sig, man performer, og når man bor i Danmark, så gør man det i høj grad via sit hus og ikke, som hvis man for eksempel havde været fra Trinidad, via sit *street outfit* eller dekorationerne på sin bil.

Ting: Husfællesskabernes molekyler

Ting i al almindelighed kan være ladet med betydning. Ting har historie, og ting er grundstof i den måde, vi orienterer os i verden på. Ting udveksles og ting både forener og skiller mennesker.⁸ Hvis man følger med i nogle af de utallige TV-programmer, der i disse år beskæftiger sig med, hvor og hvordan folk kan bo, så undgår det ikke ens opmærksomhed, at tingsrelationer er et emne, de fleste kan identificere sig med, hvilket formodentlig er grunden til programmernes underholdningsværdi. Oftest fremstilles vores omgang med ting som et æstetisk eller et funktionelt spørgsmål, hvad det naturligvis i et vist omfang også er, men affektionsværdi og tings erindringsbærende evne er dog begreber, vi alle kender til. Hvis man trækker tingsbetydningen ud i forholdet til arvestykker, så har vi en materialisering af de vertikale relationers betydning. Her ligger det nær at se parcelhuset eller de mest udbredte enfamiliehouses størrelse og indretning som en afspejling af et samfund, der underspiller de vertikale relationer ud over den kvadratiske kernefamilie. De vertikale relationer er dem, der rækker tilbage i tid til forældregenerationen og dens ting. Og hvis det er rigtigt at de underspilles, hvilke implikationer har det så? Er de lige betydningsløse for alle, eller ligger der en kim til konflikter i dårligt erkendte, eller tabuiserede, værditilskrivninger og følelsesbindinger som er knyttet til relationer, der rækker ud over kernefamiliens? Det behøver

ikke ligefrem være bedstefars flygel, der er konflikthanledning, mindre kan gøre det. Det er netop en velkendt sag, at folk kan komme op at skændes om de mest uanseelige ting i arvesammenhænge. Eller hvad med de tværgående relationer, hvad med det unge par eller et par i et anden gangs giftermål, der bringer ting ind i hjemmet som måtte repræsentere relationer til tidligere partnere? Fjernsynets programmer om, hvordan unge nyforelskede par forhandler sig frem til en indretning, der tager hensyn til begge parter fredede ting, viser, at vi har at gøre med et konfliktpotentiale, som det samtidig er programmets pointe, at kærligheden overvinder, ledsaget af en ferm indretningsekspert. Men selv om det plejer at gå smukt op ved programmets slutning, har den slags så på længere sigt nogen indflydelse på skilsmisseraten i Danmark? Det spørgsmål skal der ikke gøres forsøg på at besvare her, men det kan være værd at tænke over, på hvilke måder en nærmere forståelse af forholdet mellem sociale relationer, også de nære, og materialiteten kan omsættes til konkrete byggeprioriteter og hensigtsmæssige arkitektoniske udviklinger.⁹ Hvad skal der kunne være af ting i husene nu om dage, for at de på den mindst konfliktfyldte måde kan blive til hjem, der repræsenterer beboernes relationer, også de imaginære, dem til de fraværende?

I en hel del af den slags, der bygges for tiden, ser det ud til, at der ikke skal kunne være plads til ret meget i husene eller lejlighederne. Der må gerne være god rummelighed, men rummene skal ikke fyldes med ting. Den nyeste luftige arkitektur med skæve vinkler og meget glas levner ikke meget handlingsrum til omgang med nips og arvestykker a la klunketid. På den måde er der heller ikke plads til materielle repræsentationer af imaginære relationer, hvad enten det er til forfædre, ex-ægtefæller eller andre betydningsfulde fraværende. De tings(over)fyldte rum er et ideal, der ligger et godt stykke fra tidens. Vi siger om os selv, at vi lever i en brug-og-smid-væk kultur, og det er der megen sandhed i, men for de fleste mennesker er der dog grænser for, hvad de følelsesmæssigt er i stand til at smide væk. Da vi i vores kultur samtidig *har* mange ting, ja så kan det ende med, at vi må opmagasinere. Eller holde loppemarkeder, som der så til gengæld også er nogle der skal anskaffe sig nye (gamle) ting fra. Private loppemarkeder og garagesalg synes udbredt som aldrig før, og sikkert er det, at omfanget af opmagasinering er i stigning i disse år. Hvorfor? Hvad er det, folk gemmer uden at ville eller kunne have det i deres daglige rum, det vil sige bruge til at skabe hjem med? Hvorfor gemmer man? Måske regner man med, at tingene en dag får en værdi, de ikke har i øjeblikket, men det *kunne* også have at gøre med relationelle bindinger, bindinger som rettes mod både fortid og fremtid, bindinger til tingene og det tingene repræsenterer i form af relationer til mennesker, man ikke deler bolig med, men som alligevel er betydningsfulde. På den måde kan husets ting ses som en slags hussocialitetens molekyler, der kan repræsentere relationer ud over dem beboerne har til hinanden.

Parcelhusets univers

Med udblikket til fjernere verdener skulle husets univers hermed være nogenlunde indkredset, dog på ingen måde sådan, at parcelhusets univers er på plads. I det antropologiske perspektiv, der analyserer forholdet mellem socialitet og materialitet, er udforskningen af det kun lige begyndt. Den grundidé, at menneskers indbyrdes organisering på den ene side og rumlige størrelser som huset på den anden ikke bare afspejler hinanden, men også *skaber* hinanden, den er det værd at holde fast ved. Parcelhuset i Danmark udgør et rum, der i sig selv viser den mest udbredte familiestruktur og værditillægning til bestemte sociale relationer, men det er også med til løbende at skabe og vedligeholde struktur og værdier og derved fastholde familien som social og moralsk enhed.

I sit kandidatspeciale *Over hækken* viser antropologen Siv Raun Andersen, at der i nye parcelhusområder i Danmark hersker en overordentlig høj grad af fælles overenskomst om, hvordan rummene anvendes. Den er bestemt ikke altid eksplicit, tværtimod finder man kun frem til den ved at iagttage beboernes praksis. Herigennem får man til gengæld god indsigt i dynamikken mellem det fælles og det private, det offentlige rum og det individuelle. Selv om det understreges, at der er individuelle forskelle i gruppen af parcelhusboerne, som ofte ellers opfattes som meget homogen, så tegner der sig alligevel et mønster af en udbredt fælles habitus, der vedligeholdes i et intrikat samspil mellem rumlig materialitet og konventionel socialitet.

Inger Sjørslev

E-mail: inger.sjoerslev@anthro.ku.dk

Noter

1. Center for bolig og velfærd – Realdania forskning ledes af Hans Kristensen. Den fulde titel på det antropologiske projekt herunder er "Bolig i tid og rum – enfamiliehuse som forvaltning af materialitet, værdi og identitet". Det udføres af to post doc'er, Kirsten Marie Raahauge og Mark Vacher i samarbejde med undertegnede.
2. Et af projektets medlemmer, Kirsten Marie Raahauge, beskæftiger sig i et nyt projekt direkte med husspøgelsernes betydning.
3. I Lévi-Strauss' optik var hussamfundene nogle, hvor man var på vej væk fra slægtskab som den underliggende betydningsdannende og handlingsstyrende struktur og over mod noget hvor det blev kriterier for rigdom, magt og status – forhold der normalt associeres mere med klassebaserede samfund – der begyndte at spille en stigende rolle i konstitutionen af sociale grupper. De husbaserede samfund var således at forstå som en hybrid eller en overgangsform mellem slægtsbaserede og klassebaserede sociale ordener. Dermed blev interessen for huset også linket til en interesse for samfund, der undergår radikale samfundsmæssige transformationer.
4. Begrebet tilblivelseshistorier er lånt fra Tine Tjørnhøj Thomsen, som har brugt det i forbindelse med menneskers tilblivelse (Thomsen 2003).
5. Bror Westman har vist, hvordan huset repræsenterer koncentriske led eller rammer inden i hinanden, fra tøjet over vævninger til boligen, kvarteret, landsbyen og videre ud i det kosmiske univers (Westman 1989).

6. Med betegnelsen dansk sigtes der naturligvis ikke mod identifikation af en eventuel national-karakter, men blot til det at den undersøgelse, som den komparative indkredsning af husets univers lægger op til, foregår i Danmark. På mange måder ville det være rigtigere at tale om en skandinavisk eller nordeuropæisk rumopfattelse og rumindretning. Marianne Gullestads arbejder fra Norge peger mod flere paralleller til den danske parcelhusnormalitet (Gullestad 1992).
7. Denne iagttagelse skylder jeg Mette Mechlenborg, som har skrevet om hjemmet og dets in-status i *Kulturo. Tidsskrift for moderne kultur*, 11.årg.nr.21, 2005.
8. Tingenes sociale liv er teoretiseret i den efterhånden klassiske antropologi af Arjun Appadurai og Igor Kopytoff *The Social Life of Things*. Tings rolle i dannelsen af sociale relationer var en af de første større indsigter i antropologien, som gav anledning til umådelig vigtig videre teori-udvikling om hvad der skaber og fastholder samfund. Grunden hertil blev lagt med Marcel Mauss værk *Gaven* fra 1905. Det udkom på dansk i 2000 på forlaget Spektrum.
9. Kirsten Gramm-Hanssen og Claus Bech-Danielsen har fra en anden vinkel undersøgt konsekvenserne af skilsmisse for bolig mønstre.

Litteratur

- Andersen, Siv Raun 2004: *Over hækken. En antropologisk undersøgelse af individualitet, valg og fællesskaber i nye parcelhuskvarterer i Danmark*. Kandidatspeciale, Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Appadurai, Arjun 1988: *The Social Life of Things: commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloch, Maurice 1995: "The Resurrection of the House Amongst the Zafimaniry of Madagascar". In: Janet, Carsten and Stephen Hugh-Jones (eds.): *About the House. Lévi-Strauss and Beyond*. Cambridge University Press, pp. 69-83.
- Bourdieu, Pierre 2003 [1971]: *The Berber House*. In: Setha M. Low and Denise Lawrence-Zúniga (eds.): *The anthropology of space and place – locating culture*. Oxford: Blackwell, pp. 131-142.
- Carsten, Janet and Stephen Hugh-Jones 1995: "Introduction". In: Janet, Carsten and Stephen Hugh-Jones (eds.): *About the House. Lévi-Strauss and beyond*. Cambridge University Press, pp. 1-46.
- Fock, Niels 1994: "Med Einstein i Australien. Rummet i etnografisk belysning". *Tidsskriftet Antropologi* nr. 30, s. 5-13.
- Bech-Danielsen & Gram-Hanssen, K. 2006: "Boligsituationen omkring skilsmisser". *Byplan*, 58(4), 168-171.
- Gullestad, Marianne 1992: *The Art of Social Relations: essays on culture, social action and everyday life in modern Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Hørsted, Kathrine Krøijer 2005: *Hus og handling*. En analyse af udveksling og betydningsdannelse blandt tibetanere i en landsby i Det Autonome Tibetanske Præfektur Dechen. Specialerække nr. 364. Institut for antropologi, Københavns Universitet.
- Löfgren, Orvar 2003: "The Sweetness of Home: Class, Culture and Family Life in Sweden". In: Setha M. Low and Denise Lawrence-Zúniga (eds.): *The anthropology of space and place – locating culture*. Oxford: Blackwell, pp. 142-160.
- Miller, Daniel 2001: "Possession." In Miller (ed.): *Home Possessions*. Oxford: Berg, pp. 107-121.
- Munn, Nancy D. 2003: "Excluded Spaces: The Figure in the Australian Aboriginal Landscape". In: Setha M. Low and Denise Lawrence-Zúniga (eds.): *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*. Oxford: Blackwell.

- Raahauge, Kirsten Marie 2004: "Århusgrænser – by, kvarter og hjem: rumopfattelser under antropologisk behandling." In: Claus Bech-Danielsen et al.(eds.): *Urban Lifescape. Byrum livsstil, forbrug*. Aalborg University Press, pp. 34-62.
- Rivière, Peter 1995: "Houses, places and people: Community and Continuity in Guiana." In: J. Carsten and S. Hugh-Jones (eds.): *About the House. Lévi-Strauss and Beyond*. Cambridge University Press, pp. 189-205.
- Stender, Marie 2006: *Om at bo i glashuse*. Kandidatspeciale, Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Thomsen, Tine Tjørnhøj 2003: "Tilblivelser i tid og rum", i Hastrup, Kirsten (red.): *Ind i verden. En grundbog i antropologisk metode*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 93-116.
- Westman, Bror 1989: "Manden, kvinden, hjemmet. Fra et feltarbejde i Nordafrika." I: K. Hastrup og K. Ramløv (red.): *Kulturanalyse. Fortolkningens forløb i antropologien*. København: Akademisk Forlag, s.57-68.